

діяльності. Ця проблема перетерпіла якісну трансформацію і полягає, на наш погляд, у тому, щоб оперативність і професіоналізм прокурорів в арбітражному судочинстві відповідали суспільним чеканням і економічним реаліям.

² Див.: *Карлин А. Б.* Участие прокурора в арбитражном судопроизводстве как элемент многоотраслевого прокурорского надзора // *Законность*. – 1999. – № 5. – С. 5–10.

Надійшла до редколегії 20.12.99

В. Баранкова, доцент НЮА України

Нотаріальні процесуальні правовідносини

Нотаріальні процесуальні правовідносини як структурний компонент нотаріального провадження є суспільними відносинами, що складаються між нотаріусами (нотаріальними органами), з одного боку, та іншими особами — суб'єктами нотаріального процесу з приводу посвідчення прав та фактів, які мають юридичне значення, а також вчинення інших нотаріальних дій з метою надання їм юридичної вірогідності.

Нотаріальні процесуальні правовідносини мають певні особливості, які полягають у наступному:

– виникнення нотаріального процесу (звернення зацікавленої особи до нотаріуса) викликано тією обставиною, що досягти бажаної мети особа може лише внаслідок здійснення процесуальних дій компетентним органом — нотаріусом;

– тільки нотаріус може оцінити достовірність та повноту поданих доказів, зробити висновок про законність чи незаконність вчинюваних дій і на цій підставі постановити акт застосування права;

– нотаріально-процесуальні відносини — владні відносини в тому розумінні, що діями нотаріусів реалізується державна влада, але не в розумінні влади над зацікавленими особами та іншими учасниками нотаріального процесу;

– обов'язковим суб'єктом нотаріального процесу є нотаріальний орган: нотаріус або особа, якій законом надано право вчинювати нотаріальну діяльність (далі — нотаріус);

– усі суб'єкти нотаріального процесу з моменту виникнення процесуальної відносини або вступу до неї перебувають у правовому зв'язку з нотаріусом, мають стосовно нього права та обов'язки;

– правове становище нотаріуса відрізняється від правового становища усіх інших осіб — суб'єктів нотаріального процесу.

Поряд з цим нотаріальні процесуальні правовідносини характеризуються ознаками, спільними з цивільними процесуальними правовідносинами.

Так, у кожній нотаріальній справі виникає декілька нотаріальних процесуальних правовідносин, а саме стільки, скільки суб'єктів братиме участь при вчиненні даної нотаріальної дії.

Відносини осіб, що звернулися за вчиненням нотаріальної дії, і нотаріуса певною мірою характеризуються владністю (яку необхідно розуміти лише як постановлення правозастосовного акта, підтвердженого силою держави), оскільки нотаріат так само, як і суд, підтверджує виникнення, зміну чи припинення цивільних правовідносин, забезпечує оформлення цивільних прав: нотаріатом здійснюється владне вирішення правових питань, що мають індивідуальне значення в галузі застосування права¹.

¹ Див.: *Аранов Н. Т.* Проблемы теории и практики правосудия по гражданским делам. – Л., 1984. – С. 24.

Характерною особливістю нотаріальних процесуальних правовідносин так само, як і процесуальних, є відсутність юридичної рівності суб'єктів (що має місце в цивільних правовідносинах), з одного боку, і засад влади і підкорення, властивих відносинам адміністративного права, — з другого. Як юрисдикційний орган, що володіє спеціальною компетенцією, нотаріат не тільки сам дотримується велінь закону, а й забезпечує його виконання усіма учасниками нотаріального процесу.

Тому нотаріальні процесуальні правовідносини не можна повною мірою характеризувати як владовідносини, оскільки останні завжди передбачають не просто нерівність суб'єктів, а відносини влади і підкорення. Так, Є. Вятр у визначення влади включає чотири елементи: наявність не менш ніж двох суб'єктів відносин влади; наказ одного суб'єкта, підкріплений санкціями за його невиконання; підкорення одного суб'єкта іншому; соціальну норму, що надає одному суб'єкту право віддавати наказ, а другого зобов'язує підкорятися. Крім того, він зазначає, що у різних концепціях влада тлумачилася як сила, здатність нав'язувати волю, вплив, право однієї особи диктувати свою волю іншим¹.

¹ Див.: *Вятр Е.* Социология политических отношений. – М., 1979. – С. 158.

Таких ознак нотаріальні правовідносини не мають. Хоча правозастосовний акт і є результатом діяльності нотаріуса, і саме він безпосередньо вчинює нотаріальну дію, однак зазначені, як і інші, повноваження нотаріуса впливають з його компетенції і вимог нотаріальної процесуальної форми².

² Стосовно цивільних процесуальних правовідносин див.: *Комаров В. В., Радченко П. І.* Цивільні процесуальні правовідносини та їх суб'єкти. – К., 1991. – С. 13, 14.

Далі, нотаріальні процесуальні відносини належать до категорії тих суспільних відносин, які існують тільки у правовій формі, тобто безпосередньо залежать від характеру правового регулювання, виникають і припиняються у зв'язку з ним.

Нотаріальні процесуальні відносини охоплюють усіх суб'єктів нотаріального процесуального права і є формою здійснення їх процесуальних прав та обов'язків, оскільки їх комплекс здійснюється в ході розвитку процесуальної правовідносини за участю цього суб'єкта³.

³ Див.: *Джалилов Д. Р.* Гражданское процессуальное правоотношение и его субъекты. – Душанбе, 1962. – С. 16.

Нотаріальні процесуальні правовідносини, як і будь-які інші, виникають лише тоді, коли для цього є певні передумови і підстави. До таких передумов слід віднести: норми нотаріального процесуального права, процесуальну правосуб'єктність, юридичні факти.

Для виникнення процесуальних правовідносин перш за все необхідна наявність процесуальної норми права, яка б передбачала цю правовідносину, а також можливість її суб'єктів вступати в ці правовідносини. Це обумовлено закріпленням нотаріальним процесуальним законодавством дозвільним способом правового регулювання нотаріальних процесуальних відносин.

Для того щоб стати учасником нотаріального процесу, необхідно або вступити до нього, або бути притягнутим нотаріусом. Вступ або притягнення у процес можливі в порядку і у випадках, визначених у нотаріальному процесуальному законодавстві на підставі його норм. Таким чином, і сама правовідносина, і порядок

вступу (притягнення) суб'єктів у процес регулюються нормами процесуального законодавства.

До передумов виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин належить і правосуб'єктність. Нотаріальне процесуальне законодавство не містить норми, що передбачає можливість визначити зміст нотаріальної процесуальної правоздатності і дієздатності, сукупність яких і складає правосуб'єктність суб'єктів нотаріального процесу. Статті 44 і 49 Закону України “Про нотаріат” вказують на необхідність встановлення цивільної дієздатності громадян і правоздатності юридичних осіб.

У зв'язку з такою прогалиною в нотаріальному законодавстві необхідно зробити два зауваження: по-перше, нотаріальна процесуальна правосуб'єктність (як і цивільна процесуальна) — це самостійна галузева категорія з властивим їй специфічним змістом. По-друге, цивільна недієздатність не виключає можливості стати таким суб'єктом нотаріального процесу, як зацікавлена особа, і, займаючи певне процесуальне становище, реалізувати свої процесуальні права така особа зможе лише через дії законних представників.

Стосовно першого зауваження необхідно зазначити, що слід вбачати різницю між загальною (цивільною) правосуб'єктністю особи і правосуб'єктністю галузевою (спеціальною). Під першою розуміється здатність бути суб'єктом права взагалі, під другою — здатність володіти комплексом прав у межах галузевого режиму регулювання. Так, зміст нотаріальної процесуальної правосуб'єктності визначається сукупністю процесуальних прав і процесуальних обов'язків, які може мати суб'єкт нотаріального процесу відповідно до чинного нотаріального законодавства.

Ця проблема розглядалася в науці цивільного процесуального права, де зазначалося, що цивільна правосуб'єктність і цивільна процесуальна правосуб'єктність різні за змістом і наслідками здійснення. Здійснення першої спричиняє виникнення, зміну чи припинення цивільних правовідносин, а здійснення другої — цивільно-процесуальних¹.

¹ Див.: *Щеглов В. Н.* Гражданское процессуальное правоотношение. — М., 1966. — С. 111.

Крім того, суб'єктами процесуальних правовідносин є не тільки особисто зацікавлені суб'єкти, а й органи цивільної юрисдикції (суд, нотаріус), прокурор, свідки, експерти, перекладачі, поняті тощо. Їх правосуб'єктність не пов'язана з цивільною правосуб'єктністю².

² Див.: *Якубов С. А.* Субъекты советского гражданского процессуального права. – Ташкент, 1973. – С. 159.

Цивільна процесуальна правосуб'єктність — це здатність володіти певними процесуальними правами і обов'язками, сукупність яких утворює процесуальне становище конкретної особи, що бере участь у цивільній справі³. Тому у зв'язку з цим права Н. Чечіна, коли стверджує, що процесуальна правосуб'єктність встановлюється стосовно кожного самостійного учасника процесу, а не громадянина чи організації, які можуть займати процесуальне становище певного учасника⁴.

³ Див.: *Джалилов Д. Р.* Вказ. праця. – С. 40.

⁴ Див.: *Чечина Н. А.* Нормы гражданского процессуального права и их применение: Дис. ... д-ра юрид. наук. – Л., 1965. – С. 205.

Тому в нотаріальному процесі також не можна говорити про правосуб'єктність громадян чи організацій взагалі, а слід характеризувати правосуб'єктність кожного суб'єкта, що займає певне процесуальне правове становище.

Правосуб'єктність окреслює коло осіб, які можуть бути суб'єктами прав та обов'язків, конкретизує тим самим коло правовідносин, що виникають на підставі правосуб'єктності. Процесуальна правосуб'єктність є свого роду ступенем реалізації норм нотаріального процесуального права, реальною передумовою виникнення цивільних процесуальних правовідносин. Однак абстрактної, єдиної для всіх процесуальної правосуб'єктності не існує, є правосуб'єктність конкретного суб'єкта процесуальних правовідносин¹.

¹ Див.: *Комаров В. В., Радченко П. І.* Вказ. праця. – С. 15.

Передумовою виникнення цивільних процесуальних правовідносин, крім норм права і процесуальної правосуб'єктності, є юридичні факти — зазначені в гіпотезах процесуальних норм певні життєві обставини, з якими законодавець пов'язує виникнення, зміну чи припинення правовідносин, суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Як процесуальні юридичні факти, що породжують правові наслідки, виступають дії нотаріуса або інших учасників процесу, здійснені в певній послідовності, передбаченій нотаріальним процесуальним законодавством. Процесуальні дії — це дії суб'єктів нотаріально-процесуальних відносин, які ґрунтуються на нотаріальних процесуальних правах та обов'язках і спрямовані на розгляд нотаріальної справи, вчинення нотаріальної дії.

Ці дії різноманітні і вчиняються в ході нотаріального процесу, утворюючи складний фактичний динамічний склад нотаріальних процесуальних правовідносин. До передумов слід також відносити й бездіяльність учасників процесу, яка є різновидом поведінки і має у передбачених законом випадках певні правові наслідки.

Процесуальна бездіяльність — невиконання процесуальних обов'язків суб'єктами нотаріального процесу.

Для юридичних процесуальних фактів характерним є те, що закон у деяких випадках передбачає форму здійснення тієї чи іншої дії, а також її документальне оформлення. При цьому вимоги форми, документального закріплення мають конститутивне значення: якщо перелічених вимог не додержуватися, передбачені законом процесуальні наслідки не настають.

До особливостей юридичних фактів, які породжують процесуальні правовідносини, належить послідовність їх виникнення, передбачена нормами процесуального права та визначена стадійністю розвитку нотаріальної діяльності, а також порядок вступу або притягнення до процесу окремих осіб.

Таким чином, нотаріальні процесуальні правовідносини виникають між нотаріусом та іншими учасниками нотаріального процесу, що мають нотаріальну процесуальну правосуб'єктність, за наявності певної правової норми, яка передбачає цю процесуальну правовідносину, і тільки на підставі певного юридичного факту.

Нотаріальні процесуальні правовідносини характеризуються певною внутрішньою структурою. Її складають три елементи: зміст, суб'єкти та об'єкти.

В теорії цивільного процесуального права існують різні точки зору з приводу змісту цивільних процесуальних правовідносин. Деякі вчені-процесуалісти стверджують, що зміст цивільної процесуальної відносини складають процесуальні права і обов'язки суду та інших

учасників цієї відносини. Інші автори вбачають зміст цивільних процесуальних правовідносин у поведінці, процесуальних діях учасників цих правовідносин. Третя група авторів вважає, що зміст процесуальних відносин полягає як у правах та обов'язках учасників правовідносин, так і в поведінці, діях цих учасників.

Остання точка зору видається найбільш обґрунтованою, виходячи з того, що реалізовувати свої процесуальні права та обов'язки можливо тільки через вчинення певних дій, оскільки право — це міра можливої поведінки, а обов'язок — міра належної поведінки. При цьому слід враховувати природу процесуальних дій, оскільки вони не тільки обумовлюють певні правові наслідки, а й вказують на суб'єкта, уповноваженого на їх вчинення.

Таким чином, зміст нотаріальних процесуальних правовідносин складають процесуальні права та обов'язки суб'єктів та дії, якими ці права та обов'язки реалізуються.

До суб'єктів нотаріального процесу належать особи, наділені нотаріальними процесуальними правами та обов'язками, на підставі яких вони вступають у правові відносини, що складаються при вчиненні нотаріальних дій. Усі суб'єкти нотаріальних процесуальних правовідносин поділяються на три групи.

Першу групу складають нотаріальні органи. Відповідно до ст. 1 Закону “Про нотаріат” це можуть бути державні нотаріуси, що працюють у державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах, приватні нотаріуси, посадові особи виконкомів, консульські установи і дипломатичні представництва України.

При характеристиці правового становища нотаріального органу (нотаріуса) необхідно враховувати, що, як вже зазначалося, він займає в процесі особливе становище, вчиняє найбільш активний вплив на його хід та розвиток, вирішує як головне питання — про застосування норм права, так і всі інші питання, що виникають у процесі. При цьому нотаріус реалізує державну владу.

Покладаючи на нотаріуса функцію вчинення нотаріальних дій, держава наділяє його реальними владними повноваженнями. Тому правосуб'єктність нотаріуса має своєрідний характер. Вона проявляється у його компетенції, оскільки нотаріус наділяється державою не правоздатністю та дієздатністю, а самими правами та

обов'язками, сукупність яких і складає компетенцію на вчинення нотаріальних дій.

В нотаріальному процесі для нотаріуса можлива та належна поведінка збігаються, оскільки він одночасно має право та зобов'язаний вчинити певну дію за наявності умов, передбачених законом.

Другу групу суб'єктів нотаріальних процесуальних правовідносин складають юридично зацікавлені особи. Вони поділяються на осіб, що мають особисту зацікавленість у нотаріальній справі, та їх представників. Особисто зацікавлені особи, в свою чергу, можуть бути двох видів: ініціатори нотаріального процесу та особи, що притягуються нотаріусом до участі в нотаріальному процесі. За змістом нотаріального законодавства це громадяни та юридичні особи, на права, обов'язки або інтереси яких вплине вчинювана нотаріальна дія.

Отже, юридичний інтерес таких осіб полягає у підтвердженні існування певного юридичного факту або наданні юридичної сили та вірогідності документам, правам, діям з тим, щоб у подальшому мати можливість певним чином реалізовувати суб'єктивні матеріальні права. Мета нотаріального провадження тому полягає у констатації тих чи інших обставин, з якими норма права пов'язує виникнення, зміну чи припинення для зацікавлених осіб певних прав або обов'язків. Самі права здійснюватимуться поза межами нотаріального провадження.

До третьої групи належать особи, які не зацікавлені у вчиненні нотаріальної дії, але також притягуються до участі в нотаріальному процесі (експерти, перекладачі, охоронці та опікуни спадкового майна тощо). Мета їх участі у процесі — сприяти розвитку і здійсненню нотаріальної діяльності, що необхідно для постановлення нотаріусом законного та обґрунтованого нотаріального акта. Суб'єкти цієї групи не впливають на хід та розвиток процесу, надають лише необхідний фактичний матеріал.

Наступний елемент нотаріальних процесуальних правовідносин — це їх об'єкт. Об'єкт правовідносин — це те, з приводу чого вони виникають. Об'єктом нотаріальних процесуальних правовідносин є передбачені законом результати процесуальних дій, які виступають як цілі нотаріальної діяльності.

Визначення специфіки об'єкта нотаріальних правовідносин, виходячи з положень чинного законодавства, має ґрунтуватися на тому, що цілі нотаріального провадження в цілому досягаються в результаті вчинення сукупності дій усіма суб'єктами нотаріальних процесуальних відносин, кожний з яких має в процесі свою безпосередню мету. Зазначена обставина дає підставу стверджувати, що як на специфіку досліджуваних правовідносин можна вказати на наявність загального та спеціальних об'єктів.

Загальний об'єкт нотаріальних процесуальних правовідносин — це завдання нотаріальної діяльності, які полягають у забезпеченні охорони та захисту суб'єктивних прав та інтересів шляхом вчинення нотаріальних дій. Досягнення зазначених цілей — результат процесуальних дій усіх суб'єктів нотаріальних правовідносин, вирішальна роль в яких належить процесуальним діям нотаріуса.

В той же час дії кожного з суб'єктів спрямовані на досягнення своєї певної мети участі у справі, яка й становить собою спеціальний об'єкт правовідносин. Наприклад, для зацікавлених осіб загальний і спеціальний об'єкти збігаються, для їх представників спеціальним об'єктом буде представництво зацікавлених осіб, для правовідносин за участю охоронців спеціальним об'єктом буде забезпечення цілості спадкового майна тощо.

Надійшла до редколегії 15.04.2000